

Мішно Н.К.,
кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри соціології
Дніпровського національного університету
імені Олеся Гончара
ORCID: 0000-0001-8120-7182

ПРАВО НА МІСТО: ПРАКТИКИ ОРГАНІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО МІСЬКОГО ПРОСТОРУ

RIGHT TO THE CITY: PRACTICES OF ORGANIZING A MODERN CITY SPACE

Основна увага в даній статті зосереджена на визначенні потенціалу концепції «права на місто» в перспективі соціологічного аналізу характеру зміни практик організації міського простору. У роботі підкреслено, що актуалізація уваги до просторових феноменів зумовлена рядом методологічних поворотів у науковій площині, які відбулися починаючи із другої половини ХХ століття. Автором концепції «право на місто» є французький соціолог Анрі Лефевр, який запропонував концептуальну схему аналізу міських просторів у сучасних умовах, що в подальшому отримала широку популярність серед представників різних наукових напрямів, які досліджують місто як соціальний феномен та культурний текст. Особливу вагу в даному теоретичному підході до аналізу простору мають такі характеристики, як репрезентація простору, простір-репрезентація та просторові практики. Зазначено, що з розвитком інформаційних технологій відбуваються зміни організації об'єднань мешканців для реалізації власного права на місто – виникають такі нові форми організації, як локальні мережеві спільноти. Зафіксовано, що концепція «права на місто» може вважатися основою розвитку сучасного тактичного урбанізму як практики організації простору міст. Тактичний урбанізм у даному випадку дає змогу реалізувати право на участь та право на присвоєння міського простору. Визначено, що до основних суб'єктів комунікації та виробництва простору належать влада, комерційні організації, жителі міста, цифрові медіа, інформаційні, навігаційні та пошукові системи. Пропонуються до уваги окремі приклади виробництва міського простору шляхом реалізації права на місто. У сучасних українських містах право на місто здобувається через діяльність міських активістів, громадських організацій у напрямку взаємодії як із мешканцями міста, так і з представниками місцевого самоврядування, а також шляхом неформальних взаємодій із публічними просторами міста – від стріт-арту до мистецьких перформансів.

Ключові слова: місто, міський простір, тактичний урбанізм, право на місто, право на участь, право на присвоєння, права та свободи.

The focus of this article is based on determining the potential of the concept “right to the city” in the future, a sociological analysis of the nature of the change practices of organizing urban space. The paper stressed that the mainstreaming of attention to spatial phenomena due to several methodological turns in a scientific plane, which had taken place since the second half of the twentieth century. The author of the concept «right to the city» is French sociologist Henri Lefebvre, who proposed a conceptual scheme for the analysis of urban spaces in modern conditions, which later gained popularity among the representatives of various scientific fields that explore the city as a social phenomenon and as cultural text. Of particular importance in this theoretical approach to the analysis of space have characteristics such as representation of space, the space of representation and spatial practices. Noted that with the development of information technology changes the organization of residents associations for the realization of their right to the city – there are such new forms of organization as a local community network. It is recorded that the concept of «right to city» can be considered as the basis for the development of modern tactical urbanism as practices the organization of space cities. Tactical urbanism in this case gives the opportunity to realize the right to participation and the right to the appropriation of urban space. It is determined that the main subjects of the communication and production space owned by government, commercial organizations, residents, digital media, information, navigation and search engines. Available to the individual examples of the production of urban space through the implementation of the right to the city. In the modern Ukrainian cities right to the city is acquired through the activities of urban activists, social organizations in the direction of cooperation with residents and representatives of local authorities, as well as through informal interactions with the public spaces of the city – from street art to art performances.

Key words: city, urban space, tactical urbanism, right to a city, right to participate, right to misappropriation, rights and freedoms.

Сучасна соціологія міста все частіше звертається до повсякденного світу людини як до джерела знання про міську реальність. Повсякденність виходить із затінку другорядності, порівняно з іншими сферами життя, і стає рамкою аналізу сучасних процесів у місті. Ця тенденція отримала назву нового урбанізму. Так, Е. Амін та Н. Тріфт характеризують новий урбанізм як такий, що «розглядає місто як місце мобільності, як потік і повсякденність, який розрізняє міста за їхніми повторюваними феноменологічними зразками» [1].

Починаючи із другої половини-кінця ХХ ст. поряд із такими кардинальними методологічними зрушеннями, як феноменологічний, лінгвістичний, культурний повороти, відбувається так званий просторовий поворот, який передбачає посилення просторово-географічного компонента. Він проявляється в багатьох соціально-гуманітарних науках (філософії, літературознавстві, антропології, соціології та ін.), які починають активно оперувати різноманітними метафорами простору. Основою просторової парадигми міської соціології стали ідеї філософа, теоретика неомарксизму Анрі Лефевра, конструктивістські уявлення соціолога П'єра Бурдьє, а також критична концепція географа-постмодерніста Едварда Соджа, пізніше доповнена Девідом Харві.

Основною метою даної статті є визначення евристичних можливостей концепції «право на місто» в дослідженні (ре)конфігурації практик організації сучасного міського простору.

Концепція права на місто Анрі Лефевра [8] отримала свій розвиток і як наукова доктрина, і як нормативний апарат урбаністики. Сьогодні, через майже півстоліття, можна з упевненістю констатувати, що Лефевру вдалося створити новий перспективний напрямок на стику урбаністики, філософії, соціології та права, і за п'ятдесят років свого розвитку концепція права на місто не тільки стала серйозно сприйматися в науковому середовищі, але й отримала практичні досягнення – право на місто має забезпечити жителям можливість впливати на формування та використання громадського міського простору та користування тими благами, які надає місто [4].

Автор концепції «право на місто» Анрі Лефевр відкидає поняття «абсолютного» простору та концепцію «простору як вихідного», запропоновану Мартіном Гайдеггером і Гастоном Башляром. Для нього «природа простору» завжди продукується, простір виробляється соціально, «виковується» із природи і природних матеріалів, формується в історично конкретному способі виробництва, суспільних відносинах і виробництві знань. Філософ оперує репрезентаціями просторів, пояснює їх певною мірою діалектичними відносинами (що є досить логічним відповідно до ангажованості автора

марксистським напрямом); простір є «продуктом», що має використовуватись, має «споживатись», а також «засобом виробництва». Анрі Лефевр пояснює, що простори є продуктами діяльності, що охоплює не тільки економічні і технічні сфери, а й простягається далеко за їх межі, бо вони є також політичними, соціальними продуктами [11].

Зокрема, вчений уперше вводить у соціологію міста поняття «право на місто», маючи на увазі процес постійного привласнення міського простору (але не володіння їм) як право на публічне міське життя, на зміну сформованого порядку речей. На практиці реалізація концепції права на місто проявляє себе в тому, як представлені в міському середовищі різні соціальні групи (жінки, діти, люди похилого віку, люди з обмеженими можливостями, етнічні та релігійні меншини та ін.) та наскільки вони «видимі» або «невидимі» в місті [7].

У своїх роботах «Вживання капіталізму» та «Виробництво простору» Анрі Лефевр використовує поняття «виробництва простору». Тобто той простір, що існує довкола нас, є не чим іншим, як відображенням тих соціоекономічних умов, що передували створенню цього самого простору. Своєрідними «виробниками» простору вчений вважає архітекторів, будівельників, планувальників, вчених та художників. У свою чергу, «споживачами» простору є соціум. Відповідно, автор висуває ідею, згідно з якою простір – результат соціального виробництва. Основний постулат полягає в тому, що соціальний простір є соціальним продуктом та яскравим прикладом соціальних взаємовідносин людей певного часу [10].

Мешканці міста будують місто, а місто створює та змінює містян в умовах, які вони не можуть обирати і контролювати. Що в місті буде творінням, а що продуктом, зазвичай виявляється тільки в ретроспективі. Надалі вже Д. Харві, розвиваючи дану тезу, пише: «Ми поодиноці і гуртом у своїй повсякденній діяльності, докладаючи політичні, інтелектуальні та економічні зусилля, будуємо місто. Всі ми, так чи інакше, архітектори нашого міського майбутнього» [12]. Кожне місто має свою історію і одночасно є частиною загальної історії, оскільки створюється і вдосконалюється своїми мешканцями в певному історичному та подієвому контексті. Так, західне середньовічне місто було результатом творіння торговців і банкірів, які, створивши місто, їм і керували. Анрі Лефевр вважає, що італійські, фламандські, англійські і французькі торговці, розглядаючи міста як продукт власного виробництва, любили їх і прикрашали творами мистецтва, відповідно «виробляючи» власними зусиллями міський простір та привласнюючи його. Однак бажання прикрасити місто співіснувало з бажанням отримати прибуток. Подібна модель міста, яка була створена декілька століть тому,

на думку французького соціолога, збереглася й досі.

Ми розуміємо, що місто існує як сукупність нематеріальних (знання, культура тощо) та матеріальних об'єктів, вироблених людьми. Відповідно, історія міста пишеться як книга, в ній знаходять своє відображення ідеології, цінності тих людей, які брали участь у його створенні, тобто виробництві. Тобто місто є культурним текстом. Кожен тип суспільства та спосіб виробництва передбачають формування особливого типу міста, виробляють особливий тип фізичного і соціального простору.

Зокрема, Анрі Лефевр пропонує два визначення міста, які, на його думку, доповнюють один одного. По-перше, місто – це «проекція суспільства на землю, тобто не тільки визначене місце розташування, але особливий простір, що сприймається і досягається за допомогою думки, яка визначає матеріальну і соціальну складові». По-друге, місто – це сукупність відмінностей між містами. Вчений вважає за необхідне запропонувати також ще одне визначення, оскільки зазначені вище не враховують ті особливості міст, які стали результатом їх історичного розвитку та є наслідками поділу праці між містами та взаємовідносин із прилеглими територіями, які припускають можливість суттєвих відмінностей між патернами міського життя. Право на місто включає в себе сукупність прав: на свободу, на творення, на участь і т. ін. Відповідно, право на місто повинні пред'являти ті, для кого воно є частиною їх повсякденного життя: молодь, студенти, інтелектуали, робітники, «білих комірці», жителі передмість та інші [3].

Будучи неомарксистом, Анрі Лефевр поставив питання про можливість реалізації цивільних та інших прав індивіда не тільки в масштабі держави, а й у масштабі міста. Крім прав на житло, роботу і освіту, Лефевр розглядав право на місто в більш широкому сенсі – як право належати місту, жити в ньому і змінювати його. Досліджуючи «право на місто», Лефевр фіксував право людей на спільне співіснування, міське життя, право на втілення в життя в міському просторі ідей про мирне співжиття [15]. Важливим є те, що одним із центральних пунктів в концепції «право на місто» є саме усвідомлення права на зміну сформованого порядку речей для загального поліпшення умов життя.

У даному контексті важливим є те, що згідно з концепцією права на місто простір являє собою триєдність таких складових частин:

1. Репрезентація простору. Це сприйняття простору людьми, що мають як пряме, так і непряме відношення до його створення (митці, архітектори, інженери, представники влади). Репрезентація простору – це простір із точки зору владного дискурсу (приклад – генеральний план міста). За допомогою репрезентації простору владні структури керують сприйняттям

міста і повсякденними рутинними практиками мешканців міста.

2. Простір репрезентацій. Це зворотна сторона репрезентації простору, а саме простір жителів. Простір репрезентацій не сприймається жителями як об'єктивно наданий, а представляє швидше складний невідрефлексований і чуттєвий образ, наповнений багатозначними символами: батьківський дім, родина, шкільний двір, рідне місто. Саме в цьому просторі часто співіснують реальне і уявне.

3. Просторові практики. Мова йде про повсякденні рутинні практики городян: дозвілля, вибір маршруту, тактики переходу дороги. Практики «знизу» не завжди збігаються з генеральним планом або діями «зверху». Плани архітекторів і амбіції влади, як правило, перебувають у конфлікті зі світом повсякденних практик [9].

Як ми вже зазначали, особливу позицію в питанні формулювання теорії права на місто займає Д. Харві, який зміщує дослідний фокус із масштабних змін просторового ландшафту на окремі географічні локуси, вперше вводячи в соціологію міста поняття «місце», іншими словами, здійснює перехід із рівня *space* (простір) на рівень *place* (місце). При цьому будь-яке «місце» є результатом впливу певних соціальних і економічних механізмів. Також він підкреслює, що «право на місто» опосередковано «просторовою організацією політичної влади», тобто тим, як саме репрезентується політична влада в міському просторі [12]. А для сучасного дослідника міста та міських процесів Дона Мітчелла [14] право на місто тісно пов'язане з міськими публічними просторами, адже це єдині місця, в яких це право може бути маніфестоване та здобуте; вони є маркерами права на місто. Тим, у кого немає приватного (до прикладу, безхатченки), залишаються тільки публічні простори, вони стають їхнім правом на місто [6].

Варто відмітити, що підвищена увага до теми «права на місто» стала потужним поштовхом до появи нових ідей і концепцій щодо поліпшення життя та міських умов. Крім державного законодавства, сьогодні вже існує ряд рекомендаційних документів і декларацій. Наприклад, ще в 1992 році Конгресом місцевих і регіональних влад Ради Європи була прийнята Європейська Хартія Міст. Основою її реалізації є міські органи влади, і переважна увага в ній приділяється конкретним обов'язкам цього рівня влади у сфері міського розвитку. Згідно із загальною спрямованістю роботи Ради Європи щодо захисту основних прав і свобод людини велика увага в ній приділяється якісним аспектам міського розвитку і якості життя в містах. У ній визначається звід керівних принципів, які застосовуються у всіх країнах Європи, в яких проблеми міст дуже схожі за характером, якщо не за масштабом. Місто включає в себе співпрацю між національним урядом, міськими органами управління,

приватним сектором і громадянським суспільством. Це місце, де кожен, незалежно від економічних засобів, статі, раси, національності або релігії, має можливість повною мірою брати участь у соціальній, економічній, політичній житті і повністю користуватися всіма основними послугами, які пропонує місто [4].

Із розвитком інформаційних технологій «право на місто» отримало нове життя і численні інтерпретації глибоких змін у всьому світу, пов'язаних як із розвитком соціуму, так і з технічними новачками. У таких умовах стає реальним поява нових форм політичної та соціальної організації мешканців міста. Завдяки цим формам люди стають соціально активними у вирішенні конкретних проблем. Прикладом подібних форм організації стають локальні мережеві спільноти – від тих, які представляють юридично оформлені організації, робота яких пов'язана з вирішенням міських проблем, громадські організації, які працюють у напрямку розвитку та покращення якості міського середовища, до неформальних об'єднань громадян, які представляють локальні ком'юніті для обговорення та вирішення проблем та актуальних питань локальних територій (район в місті, ОСББ та ін.).

Якщо Лефевр спочатку вказує на право громадян брати участь в ухваленні будь-яких рішень щодо міських просторів, то право на місто має на увазі право на участь (right to participation) і право на присвоєння (right to appropriation), і якщо перше фактично є правом участі у прийнятті рішень, то друге включає в себе право на доступ до міських просторів та їх використання. У контексті інформатизації міського простору, розвитку систем пошуку та оброблення інформації, навігаційних систем, систем класифікації та зберігання даних цей підхід, як видається, набуває нової актуальності.

Відповідно, переосмислення простору відбувається через його окупацію, надання йому нових смислів. Наприклад, численні графіті несуть не тільки ідеологічне, але й естетичне навантаження. У процесі обговорення концепції соціального простору, запропонованої Лефевром, сформувався уявлення про два модуля «права на місто»: право на участь і право на привласнення. Обидва вони опосередковані територіальною структурою державної влади, міською адміністрацією з її бюрократичним апаратом, тому їх реалізація набуває політичного аспекту, але він представлений у різних формах і з різним ступенем інтенсивності.

Право на участь включає вимоги до місцевого самоврядування щодо підтримки і розвитку інститутів громадянського суспільства, безпосередньої участі жителів міста в обговоренні й прийнятті рішень з усіх питань, що так чи інакше відносяться до міського простору. Це можуть бути проблеми топоніміки, забудови, встановлення різного роду меморіальних споруд, зміни або

розвитку інфраструктури та інші. Право на присвоєння стверджує, що відкриті міські простори в рівній мірі повинні бути доступні всім бажаним як для проведення дозвілля, так і для волевиявлення [13].

Розмірковуючи про розподіл ролей у реалізації інформаційного «права на місто», крім основних суб'єктів комунікації (влада, комерційні організації, медіа, жителі міста), слід особливо виділити цифрові медіа, інформаційні, навігаційні та пошукові системи, чия роль у генеруванні, розподілі та інтерпретації інформації є безсумнівною. Поліреферентність міського інформаційного простору передбачає нескінченне відтворення інформації, що доповнюється суб'єктами комунікації та їх діями. Мешканець міста, який реалізує «право на місто», наділений правом вибору не тільки предмета та способу, але і подальшого маршруту комунікації, тобто визначає тональність і напрямок подальших референцій за своїм досвідом і уявленням про належний благоустрій середовища свого проживання [5].

Останніми роками рух тактичного урбанізму, чи, як ще його називають урбаністи, теорії малих справ або міських інтервенцій масово поширився в Україні. Якщо в місті з'являються такі ініціативи, для адміністрації це має сигналізувати про те, що міський простір потребує позитивних змін, адже мета руху – повернути увагу муніципальної влади до якоїсь проблеми. Тим більше, що в адміністративних планувальників не завжди є інтерес або завдання спускатися на рівень певних локацій: кварталу, вулиці, будинку. Питання не в тому, що держава може зробити для нас, а в тому, що ми можемо зробити самі для себе, для своїх громад. Існує безліч прикладів, коли активні містяни, громадські організації використовують «менш бюрократичну» стежку вирішення проблем, вдаючись до співпраці виключно на громадських засадах. Вони дозволяють максимально задіяти потенціал учасників групи, створити простір, де актуалізується колективний інтелект та знаходяться новітні рішення [2].

Діяльність міських активістів все частіше спрямована не на організацію масових акцій із великими політичними цілями, а на локальні поліпшення. Такий підхід часто називають тактичним урбанізмом. Невеликі міські інтервенції зазвичай не вимагають багато часу або значних вкладень, іноді не цілком легальні, у всякому разі реалізуються без об'ємної проектної документації і численних узгоджень, яких потребує будь-яка офіційна робота з благоустроєм. Ряд із цих тактик неможливо реалізувати без підтримки місцевої влади. До таких ініціатив відносяться, наприклад, рух «Відкриті вулиці» – традиція звільняти в певні дні або години частину міського простору від автомобільного трафіку для велосипедистів і пішоходів. Прообразом

руху стали так звані *ciclovía* (буквально «велодоріжки», хоча головне тут не наявність велосипедів, а відсутність машин). Інші тактики легше використовувати самостійно, без залучення великих гравців – муніципалітетів або бізнесу. Найчастіше вони дозволяють не стільки вирішити проблему, скільки позначити її – зробити видимою та актуальною для тієї ж місцевої влади або місцевих жителів. Серед типових проблем, до яких привертають увагу активісти, – брак або нерозвиненість публічних просторів, нестача зелені, засилля реклами, недоступність міського середовища для людей з обмеженими можливостями та інші.

Таким чином, запропонована Анрі Лефевром та розвинута іншими представниками різних наукових напрямів концепція «права на місто»

заклала основу сучасного партисипарного тактичного урбанізму. Зміни, які відбуваються у тканині сучасного суспільства, детермінують і характер організації міського простору – виникають нові форми реалізації права на місто, змінюється характер та конфігурації права на участь та права на присвоєння міського простору. Під впливом процесів дигіталізації та розширення ваги інформаційних технологій у сучасному житті трансформуються спільноти містян для вирішення типових та актуальних проблем та переформатування міського простору. У подальшому залучення вихідних тез концепції «права на місто» дозволить більш детально досліджувати механізми партисипарного урбанізму в сучасному міському просторі з позиції соціологічного фокусу аналізу.

Список використаних джерел:

1. Амин Э. Внятность повседневного города. *Логос*. 2002. № 3-4. С. 1–25.
2. Афанасьева Л., Кузнецова А. Тактичный урбанізм як концепт активного конструювання соціально-просторових практик сучасного міста. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2017. Т. 20. № 8. С. 43–49.
3. Вершинина И. Анри Лефевр: от «права на город» к «урбанистической революции». *Вестн. Моск. ун-та. Сер. 18. Социология и политология*. 2018. Т. 24. № 2. С. 48–60.
4. Гольяева Е. Продвижение «права на город» для градостроительного развития. *АМИТ*. 2015. № 1(30). С. 1–9.
5. Кириллина Н. Право на город: репрезентация и воспроизведение данных в городской информационной среде. *Коммуникология*. 2018. Том 6. № 2. С. 116–123.
6. Козлова І. Право на місто у сучасних українських реаліях: актори та шляхи реалізації (приклад Львова). *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи*. 2016. Вип. 37. С. 72–78.
7. Лебедева Е. Трансформация публичного пространства постсоветских городов. *Социология*. 2016. № 4. С. 107–115.
8. Лефевр А. Производство пространства. Москва, 2015.
9. Лефевр А. Социальное пространство. *Неприкосновенный запас*. 2010. № 2(70). URL : <http://www.nlobooks.ru/rus/nz-online/619/1760/1761/>.
10. Мішалова К. Географічний простір в роботах Анрі Лефевра. *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук*. 2016. С. 15–16.
11. Фесенко Г. Молодіжний простір у філософсько-урбаністичній традиції. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2017. № 15. С. 146–149.
12. Харви Д. Право на город. *Логос*. 2008. № 3. С. 80–94.
13. Шихардин Н. Право на город. *Вестник КГУ*. 2017. Выпуск 13. № 1. С. 112–115.
14. Mitchell D. The Right to the City: social justice and the fight for public space. NY, 2003. L. : Guilford Press.
15. Nunley I. Le droit a la ville: Addressing Spatial Injustice and Hostile Geographies through the Application of Lefebvrian Philosophy in Contextually Capitalist Urban Planning Models. 2010. 10 p.